

Spomladanske ekskurzije Ljubljanskega geografskega društva v letu 2010

Beneška Slovenija 1 - Čedad in dolina Nadiže

6. marec 2010; strokovni vodja: uni. dipl. geog. Andrej Bandelj.

Čedad (Cividale del Friuli, furlansko Cividat - zemljepisno ime izhaja iz besede Civitas, kar pomeni mesto) se je razvil iz prvotne rimske vojaške postojanke Forum Iulii, ki je dobila ime po Juliju Cezarju. V 7. in 8. st. je bil prestolnica Langobardskega vojvodstva. Čedad je znan po številnih kulturnozgodovinskih spomenikih med katerimi izstopajo keltski ipogej, langobardski tempelj, mestna hiša iz obdobja Beneške republike in mestna stolnica. Mesto je imelo že od nekdaj vlogo najbližjega urbanega središča za hribovito območje Nadiških dolin, poseljeno z Beneškimi Slovenci, ki Čedad imenujejo "Staro mesto". Kljub temu, da leži na furlanskem

etničnem ozemlju, danes v njem živi mnogo Beneških Slovencev. V njem imajo svoj sedež številne slovenske inštitucije v Videmski pokrajini, kot so Kulturno društvo Ivan Trinko ter časnika Novi Matajur in Dom. Vsako leto se v dvorani tamkajšnjega gledališča Ristori ob Dnevu emigranta srečujejo številni beneški izseljenci, ki jih je nuja po preživetju raztepla po vsem svetu.

Izraz "Nadiške doline" označuje območje gorvodno ob reki Nadiži med zaselkom Muost (Ponte San Quirino, Puint), ki leži ob cesti med Čedadom in Špetrom in državno mejo s Slovenijo. To so pahljačasto razporejene doline rek Aborne, Arbeča, Kozce, Reke ter Nadiže, v katero se izlivajo vsi navedeni vodotoki.

V Nadiških dolinah so bile v obdobju vladavine Beneške Republike, ko

so Beneški Slovenci uživali široko avtonomijo, izoblikovane tri upravne ravni. Najnižja lokalna raven upravljanja, ki so jo skupaj sestavljale po dve ali tri vasi, se je imenovala sosednja. Izraz izhaja iz pojma "sedeti skupaj" in je predstavljal nekakšno krajevno skupnost. Upravna raven višjega reda je bila velika sosednja oz. banka ali okraj. Izraz banka izhaja iz poimenovanja posebne mize oz. kamnite laštre, običajno pri lipi, okoli katere so sedeli in razpravljali predstavniki več sosedenj. V Nadiških dolinah sta bili dve banki oz. okraja. Prva je bila Landarska banka, imenovana po naselju Landar (Antro) ali Nadiški okraj, druga pa Merska banka, imenovana po naselju Miersa (Merso) ali Podutanski okraj, imenovan po naselju Podutana (San Leonardo). Tretja in s tem najvišja raven lokalne samouprave je bil arengo ali veliki sosvet oz. velika sosednja Nadiških dolin. Predstavniki obeh bank so se enkrat letno zbrali pri cerkvi sv. Kvirina v Špetru. V zameno za avtonomijo so Beneški Slovenci branili mejo za Beneško republiko, še posebno pa pet prehodov iz Soške in Idrijske doline: Štupca, Livek, Solarji, Britof in Klinac. Centralna oblast v Benetkah je avtonomijo Nadiških Beneških Slovencev branila tudi pred mestom Čedad. Danes je Špeter za Beneške Slovence kot centralni kraj še posebno pomemben zato, ker je tam dvojezična šola.

V steni nad vasjo Landar leži znamenita Landarska jama, v kateri je ena redkih podzemnih cerkva na Slovenskem. V naselju Bijače (Biacis) pod Landarsko jamo je pred vhodom v cerkev sv. Jakoba ohranjena landarska laštra oz. banka. V Bijačah

Strokovni vodja ekskurzije Andrej Bandelj med razlago pred cerkvico sv. Kvirina v Špetru (foto: Primož Pipan).

se je rodil duhovnik Paskval Gujon, ki je bil ključna osebnost v ohranjanju slovenstva v krajih pod Matajurjem v obdobju po drugi svetovni vojni. Njegovo pred kratkim sklenjeno življenjsko pot opisuje knjiga z naslovom Paskval Gujon, očak z Matajurja, ki je izšla ob stoletnici njegovega rojstva leta 2009.

Na območju Nadiških dolin je vredna obiska tudi vas Ščigla (Cicigolis), katere središče vasi na desnem bregu Nadiže je lep primer popotresne obnove starih hiš po furlanskem potresu leta 1976.

Beneška Slovenija 2 - vzhodne Nadiške doline

10. april 2010; strokovni vodja uni. dipl. geog. Andrej Bandelj.

Stara gora (Castelmonte) nad Čedadom je za Beneške Slovence sveta gora, kot je Barbana za Goričane in sv. Višarje za Slovence. Stara gora je skupaj s Sveto goro nad Novo Gorico in Marijinem Celjem na Ligu nad Kanalom del Povezovalne poti treh svetišč.

Obdobje po drugi svetovni vojni je bilo v narodnostnem smislu za Benečane še težje kot pred vojno, saj je na območju Benečije delovala skrivna paravojaška organizacija Gladio, katere naloga je bilo vzdrževanje stalne napetosti med tamkajšnjimi prebivalci. Pritisk je bil tako velik, da je bilo prvo beneškoslovensko društvo, ki nosi ime po Ivanu Trinku in ima danes sedež v Čedadu, leta 1954 ustanovljeno v Vidmu, daleč stran od območja Nadiških dolin. Prvo beneškoslovensko društvo na "teritoriju" je bilo ustanovljeno šele leta 1969 in sicer kulturno društvo Rečan, ki deluje na območju vzhodnih Nadiških

dolin. Njegov ustanovitelj in do nedavnega dolgoletni predsednik Aldo Klodič je bil leta 1968 tudi soustanovitelj Zveze beneških izseljencev v švicarskih Orbah.

Za razliko od vsakoletnega spominkega prirejanja arenga pri Škvirinu v Špetru, so si Beneški Slovenci za svoja letna srečanja v obdobju po drugi svetovni vojni izbrali območje Kamenice pri Dolenjem Tarbiju. Tamkajšnjo lokacijo so za srečanja izbrali zaradi njene prostranosti in širega razgleda na Nadiške doline. 10. avgusta 1975 so

tam postavili spomenik v obliki skale z napisoma v slovenščini in italijanščini: "Tle se vsako lieto ponavljajo sosiednje s katerimi so se Beneški Slovenci avtonomno upravljali skozi 1000 liet", "Qui ogni anno si rinnova l'arengo col quale gli Sloveni della Benečija si auto-governarono per 1000 anni". Dogodki povezani s Kamenico odražajo vso tragiko "temnih let Benečije" po drugi svetovni vojni. Nasprotniki množičnega javnega izkazovanja slovenske identitete so tamkajšnja srečanja omejevali na vse mogoče neformalne načine,

Poškodovano spominsko obeležje Beneških Slovencev na Kamenici pri Dolenjem Tarbiju (foto: Primož Pipan).

Pogled z vrha Matajurja na zahod proti Miji, Ljubiji, Breginjskemu kotu, Terski Beneški Sloveniji ter grebenoma Breginjskega Stola in Muzcev (foto: Primož Pipan).

med drugim tudi s podiranjem dreves ter trosenjem žebeljev na cesto do Kamenice na dan prireditve. Napis na skali so neznanci nekajkrat prebarvali z rdečo barvo, vendar so ga Benečani vedno očistili. Naposled so neznani storilci napis na kamnu poškodovali do nerazpoznavnosti. Po tem so se Benečani odločili, da nastalega stanja ne bodo popravljali, tako da danes na Kamenici stoji skala, katere poškodovan napis spominja na "temna leta Benečije". Današnje mlade generacije Benečanov se zbirajo na manjših in bolj tematsko obarvanih srečanjih, kot so bila tista na Kamenici. Eno izmed takšnih je tudi vsakoletni pevski festival "Senjam beneške pesmi" na Liesi v rečanski dolini.

Greben Kolovrata je bil v obdobju po vojni območje napetosti med Italijo in Jugoslavijo, saj je jugoslovanska stran v nasprotju s pariško mirovno pogod-

ba zasedla cesto med Livkom in sedlom Solarji na zahodni strani njegovega grebena. Konflikt je bil rešen šele leta 1975 z Osimskimi sporazumi

Beneška Slovenija 3 - pohod po južnih pobočjih Matajurja

22. maj 2010; strokovni vodja uni. dipl. geog. Andrej Bandelj.

Tarčmun (Tercimonte) je rojstni kraj Ivana Trinka (1863-1954), duhovnika, filozofa, prevajalca, narodnega buditelja in avtorja številnih opisov Beneške Slovenije. Kljub temu, da je večino življenja preživel v Vidmu, je ostal neolčljivo povezan s svojimi Benečani. Zaradi njegove simbolne vloge je bilo na njegovi pogrebni slovesnosti v Tarčmunu prisotnih več policistov in agentov, kot pa samih vaščanov.

Matajur (Montemaggiore) na 955 m je najvišje ležeče naselje v nadiški Beneški Sloveniji. Matajurska fara je še edina v širši okolici, kjer maše v celoti potekajo v slovenščini. V ostalih krajih nadiške Beneške Slovenije z izjemo kakšnega berila ali pesmi, maše potekajo v italijanščini.

Glavni razlog, da se je slovenska beseda v Matajurju obdržala do danes, je v njegovi odročnosti, saj je naselje dobilo cestno povezavo z dolino šele leta 1958. V času po letu 1991, ko je tu še župnikoval Paskval Gujon, so karabinjerji na podlagi anonimne prijave brez naloga in prič poškodovali tamkajšnjo cerkev, iščoč skrito orožje, ki naj bi ga v njej imela skrivna organizacija Rdeči Gladio, nekakšna fantomska povezava med slovenskimi duhovniki in komunisti. To je bilo za Gujonovega naslednika Boža Zuanello povod, da se je lotil

temeljitega raziskovanja. V arhivih v Vidmu je pridobil gradivo, na podlagi katerega je napisal knjigo z naslovom *Temna leta Benečije*.

Knjiga govori o načrtnih pritiskih na Beneške Slovence s strani skrivne paravojaške organizacije *Gladio*, ki je v obdobju po drugi svetovni vojni delovala v okviru Nato pakta in preganjala vse, kar je bilo povezano s slovenskim jezikom in kulturo. Zaradi knjige je bil Zuanella s kolegom Marinom Qualizzo obtožen obrekojanja.

Ime 1641 m visoke gore Matajur izhaja iz rimskih časov, izraz *Mons Majur* je pomenil "glavna gora". Zanimivo je, da tudi Italijani v zadnjem obdobju raje kot italijansko ime *Montemaggiore* uporabljajo slovensko zemljepisno ime *Matajur*. Na njegovem vrhu je zmagoslaven zaključek svoje delovne naloge pred prebojem pri Kobaridu doživel Ervin Rommel.

Idrija z okolico

12. junij 2010; strokovni vodja Anton Zelenc, inž. strojništva, Mestni muzej Idrija.

Idrijski rudnik živega srebra je skozi stoletja svojega delovanja močno preobrazil površje tamkajšnjega območja. Sledovi njegovega delovanja so ob današnjemu pogrezanju površja in povečani koncentraciji živega srebra v porečju Idrijce vidni tudi na številnih vodotokih v širši okolici Idrije.

Že konec 16. st. so reko Idrijco nad Divjim jezerom zajezili in za pogon kamšti v centru Idrije izdelali 3,5 km dolg kanal, imenovan *Rake*. Kamšt, beseda izhaja iz nemške besede

Wasserkunst, je črpalka na vodni pogon za črpanje jamske vode. *Pogonsko vodno kolo* s premerom 13,6 m je največje tovrstno ohranjeno leseno vodno kolo v Evropi. Kamšt je delovala od 1790. do 1948. leta. *Pogonsko vodno kolo* se je zavrtelo 4 do 5 krat v minuti, zmogljivost črpalk je bila okrog 300 litrov jamske vode v minuti iz globine 283 m.

Idrijski rudnik živega srebra je v vsem obdobju svojega delovanja potreboval ogromne količine lesa za jamsko podporje, kurjenje žgalniških peči in parnih kotlov, pridobivanje oglja, gradnjo objektov in naprav, izdelavo orodja ter ogrevanje stanovanj. Za transport lesa do začetka 20. st. ni bilo ustreznih gozdnih cest in prevoznih sredstev, zato je bil najprimernejši način plavljenje lesa po naravnih vodnih poteh. Za ta namen so v ozkih dolinah vodotokov v okolici Idrije zgradili številne vodne zapornice oz. klavže. Sprva, od konca 16. st., so bile lesene, v drugi polovici 18. st. pa so po načrtih domačega kartografa in umetnika Jožefa

Mraka zgradili kamnite. Klavže so svojo vlogo zajezovanja vode za plavljenje lesa v dolino opravljale do velike povodnji leta 1926, ki je porabila grablje - leseno lovilno pregrado, v Idriji in Spodnji Idriji. V zadnjih letih so bile razen klavž na reki Zali obnovljene vse klavže: *Putrihove* in *Belčne* oz. *Brusove klavže* na reki *Belci*, klavže na *Idrijci* in *Ovčjaške klavže* na *Kanomljici* oz. njenemu pritoku *Klavžarici*. Slednje so tudi edine, ki ponovno služijo svojemu prvotnemu namenu, saj akumulirajo vodo, ki jo danes uporabljajo za pogon turbine male HE *Klavžarica*. Več o klavžah si lahko preberete na prototipnem spletnem portalu naravne in kulturne dediščine na Slovenskem po imenu *Dedi* (<http://dedi.hruska.si/dediscina/271-brusove-klavze>).

Vabljeni, da se nam na prihodnjih ekskurzijah pridružite tudi Vi. Fotografije z ekskurzij si lahko ogledate na: <http://www.lgd-geografi.si>.

Primož Pipan

Strokovni vodja ekskurzije Anton Zelenc z nekaterimi udeleženci med razlago pri informacijskem panoju ob Kanomeljskih klavžah (foto: Primož Pipan).